

A paleográfia (*παλαιός* = régi és *γραφω* = vésní, írni) az a történeti segédtudomány, amely a régi írások történetével, használatával, olvasásával, átírásával jellegzetes vonásainak összegzésével, társadalmi és földrajzi elterjedésükkel foglalkozik. Noha annyiféle paleográfia van, ahányféle írást használtak a történelem folyamán, mégis csak a görög és a latin paleográfia lett önálló segédtudományá. A görög és a latin írásnak azonban nem minden emlékével, csakis a viasztáblára, papiruszra, hátyvára, papírra íróvesszővel (stilus), náddal (calamus) és tollal (penna) írt emlékeivel foglalkozik a paleográfia. Az ezeken a nyelveken kőbe, ércbe, fába stb. vésett írásokkal a felirattan (epigrafia), a viaszba, fémbe a pecséttan (sphragistica) a pénzre nyomott írásokkal a pénztörténet (numismatica) foglalkozik. Az előbbieket csoportjába tartozó írások két nagy csoportra oszthatók: a kódexek írásra és az oklevelek írására. Mivel a történeti emlékek túlnyomó része latin nyelvű oklevelek formájában maradt ránk, ezért főleg ezek paleográfiáját foglalkoztatjuk össze.

A paleográfia története azonos bölcsőben kezdődött, mint az oklevéltan: a bencések és a bollandisták harcából. A paleográfia első ízben önállóan Bernard de Montfaucon (1655–1741) bencés szerzetes *Paleographia Graeca sive de ortu et progressu litterarum* című művében 1708-ban jelentkezik. A szerző főleg kódexek sorával vázolta az írás fejlődését. A Mabillon és a Montfaucon által közzétett anyag indította útjára a paleográfiát. Az ő alapvetésük után az olasz Scipione Maffei (1675–1755) az 1727-ben megjelent *Istoria diplomatica* című művében bebizonyította, hogy egyetlen latin írás volt, amely három formában (maiuscula, minuscula, cursiva) jelent meg a történelem folyamán. A Nouveau Traité egyaránt fontos lépcsője volt az oklevéltannak és a paleográfiának. A paleográfiában új osztályozást vezetett be (capitalis, cursiva), és bevonta a vizsgáldóságába azt is, hogy az illető írás milyen íróanyagra íródott. Karl T. C. Schönemann göttingeni egyetemi tanár választotta szét első ízben a paleográfiai és diplomatikai kutatásokat. Wilhelm Wattenbach (1819–1897) összegezte tudományos szinten a paleográfiát. Ludwig Traube (1861–1907) pedig sokat tett az írások keletkezésének és származási helyének tisztázására. 1821-ben alapították Párizsban a ma is eredményesen működő École de Chartes-t, amely a maunus hagyományok folytatója. A diplomatika és a paleográfia szétválasztása kétségtelenül elősegítette a paleográfia önálló fejlődését, de ezáltal a paleográfia szinte csak a kódexírás területére szorult vissza. Ezért nagy jelentőségű Hajnal István (1892–1956) munkássága, aki a hivatalos írásbeliségben alkalmazott használati írás kutatását helyezte előtérbe az íráshasználat társadalmi vetületeit vizsgálva. Az ő működésével terjedt ki a paleográfia kutatási területe az írás társadalmi funkciójának vizsgálatára.

A legrégibb íróanyagok egyike a papirusz, amelyet a Nílus deltájában lévő mocsarak három méterre is megnövő cserjéjéből (Cyperus papyrus L) készítették oly módon, hogy a növény szárát vékony szeletekre vágták, megvizeztek táblára rakták egymás mellé, s erre

XII. század. Századok (1963) 1–31.

Kumorovitz L. Bernát: Szent László vásár-törvénye és Kálmán király pecsétes cartulája. Athleta patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez. Hungaria sacra I. Budapest 1980. 83–109.

A Magyar Történelmi Társulat forráskiadási szabályzatai. Századok 53–54 (1919–1920) Melléklet.

Mályusz Elemér: Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon. Irodalomtörténeti Füzetek 79. Budapest 1973.

Mezey László: Paleográfia. A latin írás története. Könyv- és oklevélpaleográfiai áttekintés. Egyetemi jegyzet. Budapest 1964.

Mezey László: A latin írás magyarországi történetéből. Magyar Könyvszemle 82 (1966) 1–9, 205–216, 285–304.

Mezey László: A hiteleshely a közhitelültség fejlődésében és III. Béla szerepe. Memoria saculorum Hungariae I. Szerk. Horváth János és Székely György. Budapest 1974. 315–332.

orberg, Dag: Manuel pratique de latin médiéval. Paris 1968, ill. Manuela di latino medievale. Firenze 1974.

epertorium fontium historiae medii aevi. I. Series collectionum. II. Fontes A–B. III. Fontes C. IV. Fontes D–GEZ. Romae 1962–1976.

effens, Franz: Lateinische Paläographie. Hundert Tafeln in Lichtdruck mit gegenüberstehender Transcription nebst Erläuterungen und einer systematischen Darstellung der Entwicklung der lateinischen Schrift. Freiburg 1903.

zentpétery Imre: Magyar oklevéltan. A magyar történettudomány kézikönyve II/3. Budapest 1930.

ilági Loránd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458–1526. Turul 44 (1930) és különyomatban: Budapest 1930.

ilági Loránd: Írásbeli supplicatiók a középkori magyar adminisztrációban. Levéltári Közlemények 10 (1932) 2–22.

*

ÉRSZEGI Géza, *Oklevéltan = A történelem segédtudományai*, szerk. KÁLLAY István, 2. bőv. kiad., Bp., ELTE BTK, 1986, 12–28.

A nagybetűk függőleges, jobbra vagy balra dűlő vonalait szárnak (hasta) nevezzük:

ABDEFHIKLM

A kisbetűk függőleges és dűlő vonalainak láb (pes) a nevük:

mn

A lábakat vagy szárazakat összekötő vízszintes egyenes a keresztvonal (linea transversa).

AHT

A száraz kettőzésvél jön létre a hurok:

lcl hcl

A betűk összekötését segédvonalal: kötéssel (ligatura) és kapcsolással (nexus) végezték. A segédvonal az egyes betűkhöz nem tartozó, csak a betűk kötése érdekében rajzolt vonal. A kötéssel kapcsolt betűket úgy írják le, hogy közben nem emelik fel az íróeszközt:

ct ft

Betűkapcsolásról akkor beszélünk, ha egy szárat két betű rajzolására is felhasználunk:

AE

A keresztvonal különleges fajtája a hajszálvonal, amely bizonyos írásoknál a betűk lábait, illetve szárait köti össze:

m

Azt, hogy a betűk alkotóvonalait és a betűket miként illesztik egymáshoz, kivitelezésnek (tractatio) nevezik. Az azonos írástípusú kivitelező írnokok (scriptores) egymástól való elkülönítését a kezükre (manus) jellemző sajátosságok felismerése teszi lehetővé. Az azonosan kivitelezett, de több kézre való írások elemzése alapján különíthetők el az íróműhelyek (scriptorium). Egy kéz írása többféle írásképet (ductus) eredményezhet. Az írásképet a betűsornak az alapvonalal lezárt szögéből (angulus) és a betűvonalak vastagságából, vagyis abból alakul ki, hogy milyen súllyal (pondus) nyomta rá az írónak az íróeszközt az írónyagra. A tudatosan szépre formált írást szépirásnak, kalligráfiának hívják. A főleg kódexírásnál használt könnyen és jól olvasható írás, a könyvírás (textualis), az inkább az okleveleknél használt, viszonylag gyórsan kivitelezhető írás: a folyóírás (cursiva). Természetesen mind a kódexek, mind az oklevelek írása lehet könyvírás is és folyóírás is. A könyvírás és a folyóírás variációja is létezik (cursiva textualis, bastarda). Az írnokok által leírt szöveget (scribere) szövegek megfogalmazása (notare) a jegyzők (notarii) feladata volt.

keresztbe is fektettek szeleteket, majd az egészet összehécselték. Az így készült lapokat finomították és miután egymáshoz ragasztották szalagszerűen, tekercset alkotott. A tekercsből pedig az írás terjedelmének megfelelő darabokat vágtak le. Egy-egy ilyen darabot tomsznak (τεμνω = vágni), illetve volumennek (= tekeres) nevezték. A papirusznak csak az egyik oldalára írtak, ahol a rostok vízszintesen húzódtak és mintegy vezették az író kezét sorról sorra. A papiruszt az ókortól a 10. század közepéig használták, de előfordul papiruszra írott oklevél a 11. században is. Az arab hódítás következtében megszűnt az egyiptomi papirusz import Európába, kénytelenek voltak áttérni másik írónyagra, a hártýára (pergamen). II. Eumenész (i.e. 195–158), Pergamon (innen a hártýa réve) uralkodója használta fel először az állatbőr írásra. A hártýa juht-, kecske- vagy borjúbőrből készült. Európában a 10. század derekától használták. Kétféle minőségű hártýát készítettek. Az ún. déli hártýának csak az egyik oldala (húsololdal) volt gondosan kidolgozva, krétázva, a másik (szőrololdal) azonban ságás maradt. Az ún. északi hártýát az jellemzi, hogy mindkét oldalán egyforma finomságúra készítették ki. Míg a déli hártýát merevsége miatt a papirusz mintájára tekeresben tartották, az északi hártýát vékonysága révén hajtogathatták. A déli hártýa inkább Dél-Európában, ahol korábban papiruszt használtak, terjedt el, az északi hártýa pedig Észak-Európában. Előfordult azonban, hogy Itáliában is finoman kikészített hártýát használtak, például a pápai udvarban a brévék írására. Az antik Róma legegyszerűbb írónyaga a **viasztábla** (tabula cerata) volt. A fatáblára vékonyan felvitt viaszréteg ideális íróanyag volt, hiszen nemcsak könnyen lehetett rá írni (vésmi), de könnyen le is lehetett törölni a szöveget. A viasztáblára való íráshoz használtak íróeszköz a stílus volt, amelynek az egyik vége hegyes volt, ezzel írtak, a másik vége lapos volt; vele törltek (vö. stílum saepe verte). Az összefűzött fatáblákat nevezték codexnek. A legmodernebb íróanyag a papír. Kinában használták először és onnan az arabok közvetítésével érkezett Európába a 9. században. Szélesebb körben azonban csak a 12–13. század fordulójától kezdik használni, sőt Magyarországon csak a 14. század elejétől. A nem örökérvényű okleveleket írták rá. Míg a korábbi íróanyagok kevésbé tudnak hozzájárulni egy-egy forrás keltezéséhez, addig a papír a készítésekor használt márkajelek, vagy vízjelek (fülgánok) révén finomabb kelteztést is lehetővé tesz. A viasztáblára való íráshoz a stílus, a papiruszra, hártýára és papírra való íráshoz calamust (nád), pennát (toll) használtak. Festékanyagul (atramentum) a középkorban vasszulfidot (FeSO₄), gubacsot használtak, amelyet borban vagy ecetben feloldottak és azt gumival vagy korommal színezték.

Az írást betűk (litterae) alkotják. A latin írás hangokat jelöl. Az egyes hangokat jelölő betűk lehetnek nagybetűk (maiusculae) és kisbetűk (minusculae). A nagybetűk két párhuzamos vonal közé helyezhetők:

A B C D E F G H I K L

A kisbetűk négy párhuzamos vonalon helyezhetők el:

a b c d e f g h i k l

A jegyző, hogy munkáját könnyen és gyorsan tudja végezni, a betűket elnagyoltan formálta meg, és bizonyos betűkapcsolatokat vagy gyakran előforduló szavakat csak egyezményes jelekkel jelöl.

A középkori írás meglehetősen sok rövidítést (abbreviatio) tartalmaz.

A legrégebbi rövidítési forma az elhagyásos rövidítés (abbreviatio per suspensionem). Legegyszerűbb formája ennek a sigla, vagyis amikor a leírandó szónak csak az első betűjét írják le:

M(aestas) V(estra).

Gyakoribb azonban, hogy néhány betűt hagynak el csak:

ān = ante, nichil = nichil, aut = autem, d̄ = de

Az összehasonló rövidítés (abbreviatio per contractionem) úgy jön létre, hogy a szavak belsejében betűket hagynak el. Nagyon gyakori, hogy az r, m, n betűket hagyják el az általuk jelölt mássalhangzók kiejtését megkönnyítő magánhangzókkal együtt:

āia = anima, m̄se = mense, sp̄ualis = spiritalis

De bármilyen más betűt is el lehet hagyni:

Possiō = possessio, eccl̄ia = ecclesia, ip̄a = ipsa, IHS = Iesus, xpi = Christi (görög betűkkel)

Sajátos rövidítési mód a felülírt betűkkel (littera supraposita) jelzett rövidítés:

ī = mihi, s̄ = sibi, ē = ergo, ḡ = igitur.

Vannak egyezményes jelek (abbreviatio per signa conventionalia), amelyek lehetnek meghatározott betűkhöz kötöttek és betűformát nem mutatók.

Az előbbieket főleg a p és a q betűknél alkalmazzák:

p̄	p̄	pr̄	per	Q	q	quae
p̄m̄	p̄m̄	exp̄t̄	expertus	q̄	q̄	quem
p̄d̄	p̄d̄	p̄at̄	paratus	q̄	q̄	quam
p̄m̄	p̄m̄	p̄us	purus	Q̄	Q̄	Quod
p̄	p̄	p̄p̄	propere	q̄ ^o	q̄ ^o	quibus
p̄m̄p̄t̄	p̄m̄p̄t̄	p̄m̄p̄	parumper	q̄ ^o	q̄ ^o	quo
p̄p̄a	p̄p̄a	p̄p̄a	propria	q̄ ^o 13	q̄ ^o 13	quolibet

Az utóbbiak közül két állandó jelentésű jel van:

9, amely a szó elején és a szó végén is mást jelent.

9 = 9venit = convenit

= sumpt9 = sumptus

4, amely állandó jelentése: rum

filia4 = filiarum

magist4 = magistrum

Természetesen egy szóban több rövidítés is lehet

9p̄i9 = comperitur, 9d̄a = condam (quondam) p̄p̄i9 = populus

Írástörténet

A latin írás legrégebb emlékei csupa nagybetűs, ún. capitalis írással íródtak. A capitalis írás jellegzetessége, hogy valamennyi betűje egy négyzetbe szorítható (quadrata).

M̄P̄L̄X̄V̄M̄ĀĒN̄ĒĀĒC̄C̄ŌL̄L̄ŌQ̄P̄ĒP̄ĒN̄ĒB̄IT̄
M̄F̄ĀL̄S̄ĪN̄F̄L̄ĒV̄IT̄ḠĒN̄ĪT̄ŌR̄ĪS̄ĀM̄ŌR̄ĒĀP̄
P̄ĒT̄ĪT̄H̄ĀĒC̄C̄ŌV̄L̄ĪS̄H̄ĀĒP̄ĒC̄T̄ŌR̄ĒT̄ŌT̄Ō
T̄ĪN̄T̄ĒR̄D̄V̄M̄ḠR̄ĒM̄ĪŌF̄ŌV̄ĒT̄ĪN̄S̄C̄ĪĀD̄ĪD̄Ō
Q̄V̄ĀN̄T̄V̄S̄M̄S̄ĒR̄ĀĒD̄ĒV̄S̄ĀC̄M̄ĒM̄ŌR̄ĪL̄Ē
C̄ĪD̄ĀĪĀĒP̄ĀV̄L̄ĀT̄ĪM̄ĀB̄ŌL̄ĒR̄ĒS̄ȲC̄H̄ĀĒV̄M̄
T̄V̄ĪV̄ŌT̄ĒM̄P̄T̄ĀP̄R̄ĀĒV̄F̄ĒR̄T̄ĒR̄ĒĀM̄ŌR̄Ē

CAPITALIS QUADRATA – 3–4. SZÁZAD

[Ille ubi complexu Aeneae colloque pependit,

[Et magni fali implevit genitoris amore,

[Reginam] petiit. Haec oculis, haec pectore toto

[Haeret e]t interdum gremio fovet, inscia Dido,

[insideat] quantus miserae deus. Ac memor ille

[Matris a]ldaliae paulatim abolere Sychaeum

[incipit e]t vivo temptat praevertere amore

[Iam pridem resides animos desuetaque corda]

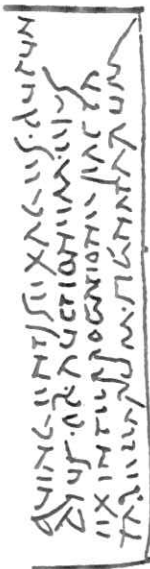
Ennek a kőbe véshető írásnak a papiruszra calamussal írott változata a capitalis rustica, amelynek a betűi gömbölyűbbek, mint a felírtos betűk. Ezt az írást a 2–8. században használták. A capitalis rustica tovább gömbölyített változata az uncialis, amely ugyancsak a 2–8. században volt használatos.

Q̄C̄ŌN̄C̄ĪN̄ĪR̄C̄ĪŌ
L̄ĒR̄C̄N̄ĪQ̄ŪD̄ĒD̄Ō
M̄ŌS̄ĒN̄C̄ĪQ̄ŪĪN̄A
C̄R̄ŌF̄ŪĒT̄ĪN̄ŌN̄ĪP̄
ŪC̄R̄ĪN̄ĪR̄C̄T̄R̄ŌĪŌĪ
L̄ĒR̄C̄C̄ĪS̄ĪŌC̄N̄ĪC̄ĪŌ
S̄ŪĪŌŌ.

UNCIALIS – 5. SZÁZAD

sed nec intret tollere aliquid de domino sua et qui in aligro fuerit non revertatur retro
tollere vestimentum suum

E szép és jól olvasható írás mellett szükség volt a mindennapi életben olyan írásra is, amely gyorsan leírható. E célra jött létre a római folyóírás (cursiva Romana). Ez az írás főleg papiruszon és viasztableton maradt fenn. Szembeötlően egyszerű, főleg egyenes vonalakból állnak a betűk. Használhatósága miatt sokáig élt ez az írásforma; a 13. században tiltani kellett a használatát. Két formája volt: egy régebbi és egy új.

REGI RÓMAI KURZIV – 1. SZÁZAD

quingenti sexages dupundius ob aucionem eius lex interrogatione facta tabellarum
signatarum

Az utóbbiban már megjelentek a kisbetűk. Az unciális és a folyóírás egymáshatolásának következménye lett a semiunciális írás, amely ugyancsak a 8. századig élt.

Fuimus enim aliquando filii iracundiae sed filii
dei per spiritum adoptionis effecti et dei
id meremur potius quam nascimur

SEMIUNCIÁLIS – 6. SZÁZAD

Fuimus enim aliquando filii iracundiae, sed filii Deo per spiritum adoptionis effecti et dei
id meremur potius quam nascimur.

Az ezt követő íráskorszak nem ismeri az egységes írást. Európa részekre szakadt és az írás
használat is mutatta ezt; az írásformák eltávolodtak egymástól. A szigeteken (Angliában
és Írországbán) az insularis (sziget),

Navis numquam turbata
quamvis fluctibus tonsa
nuptis quoque parata
regi domino sponsa.

INSULARIS – 7. SZÁZAD

Navis numquam turbata
quamvis fluctibus tonsa
nuptis quoque parata
regi domino sponsa.

Dél-Itáliában a beneventán (Beneventana), Hispániában a vizigót (visigotica seu Toletana)

Ad cordis sui intima uisum
conditoris redemptum
publico operante ut aedificatum
fundana hinc rursus ad fontem
amoris hauriua. Amundo enim
discuna quod docendo profertur.

VIZIGÓT – 10. SZÁZAD

Ad cordis sui intima semper electi per amorem
conditoris redeunt et hoc quod in
publico operantes atque loquentes
fundunt in secreto suo de fonte
amoris hauriunt. Amando enim
discunt quod docendo profertur.

és Gallia területén a meroving (Merovingica) írás volt uralkodó. A Frank Birodalom virág-
zása idején Nagy Károly udvarában az ókori emlékek újjáélesztése, reneszánsza révén az
írásbeliség is újjászületett. Ez a Karoling-reneszánsznak nevezett korszak Európának egy-
séges írást adott, a karoling minusculát.

Et aemebunt te quamduerit sol
 & ultra lunam in generatione
 generationum.
 Descendat ut pluuia super uellus
 & ut stillae in rorantef terram
 Germinabit in diebus eius iustitiae
 & multitudo pacis donec non sit
 Et dominabitur amari usq. ad ma-
 re' & a flumine usq. ad termi-
 nos terrae.

KARLING MINUSCULA – 9. SZÁZAD

Et timebunt te quamdiu erit sol
 et ultra lunam in generatione
 generationum.
 Descendet ut pluuia super uellus
 et ut stillae inrorantes terram
 Germinabit in diebus eius iustitiam
 et multitudo pacis donec non sit luna
 et dominabitur a mari usque ad ma-
 re et a flumine usque ad termi-
 nos terrae.

Egyaránt használták könyv és oklevélírása a 9. századtól a 13. századig. Ennek egyik vál-
 tozata a díszített karoling minuscula, amely főleg a császári oklevelek írása volt. A karo-
 ling minusculát azután a 12–13. század fordulóján felváltotta a gótikus minuscula. A gó-
 tikus írásnak két fő típusa alakult ki. A könyvírás (gotica textualis) és a folyóírás (gotica
 cursiva). A gótikus írás, noha az addigi írások közül a legolvashatóbb és a legkönnyebben
 elsajátítható volt, nem tudott annyira elterjedni mintegy háromszáz éves fennállása alatt,
 mint amennyire az őt felváltó humanista írás. A humanista írás tulajdonképpen a gótikus
 írás elődjére, a karoling minusculára vezethető vissza. Az Itáliában a 14–15. században
 kiformálódó humanista írás ugyanis egy tévedésnek köszönheti létét. Mivel a legtöbb
 klasszikus szerző (auctor) műve a Karoling-reneszánsz idején karoling minusculával másolt

kéziratban maradt ránk, ezért a humanisták azt hitték, hogy az volt a klasszikus Róma írá-
 sa. A humanista írás három fő változatban élt: a könyvírásban (humanista textualis), a
 folyóírásban (Italia) és a kancelláriai írásban (cancellaresca). A középkor végén természe-
 tesen nem lett azonnal egyeduralkodó a humanista írás. Gyakori a gótikus és a humanista
 írásnak a keveredése, sőt a német nyelvterületen az első gótikus írással nyomtatott köny-
 vek hatására a mindennapi élet írása is a gótikus maradt, míg Európa más területein a
 nyomtatás révén is a humanista írás foglalta el a helyet minden más írás elől.
 Ezek fejlődése során a latin és a gót betűk az alábbi formát mutatták a 19–20. század
 fordulóján:

1.	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z
2.	ad	ab	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
3.	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	w	x	y	z
4.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
5.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
6.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
7.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
8.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

1. Latin nyomtatott nagybetűk.
2. Latin írott nagybetűk.
3. Latin nyomtatott kisbetűk.
4. Latin írott kisbetűk.
5. Gót nyomtatott nagybetűk.
6. Gót írott nagybetűk.
7. Gót nyomtatott kisbetűk.
8. Gót írott kisbetűk.

A számokat a középkorban a 12. századig kizárólag római számokkal jelölték. Gyakori
 azonban, hogy nem maiuscula, hanem minuscula betűket használnak a római számok ír-
 sához és az utolsó egyes lehúzzák: viij = 8. A felet többnyire az egyes szárnak megfele-
 zésével jelölték: xj = 10,5. A nagyobb összegeket nem a megfelelő mennyiségű betű leírá-
 sával, hanem a kitevőben írt szorzóval jelezték IIc = 200, ym = 5000. A pápai oklevelek
 alján az oklevél díját (taxa) többnyire egymás fölé tett betűkkel fejezték ki:

$$c = 300, \bar{v} = 7$$

Európa-szerte a 13. századtól használják az arab számokat. Nálunk csak a 15. században
 kezdik használni. Az akkori arab számok azonban még némileg eltértek a maiaktól:

1	1	2	3
2	1	2	4
3	3	4	6
4	3	5	6
5	2	4	5
6	1	4	6
7	6	8	9
8	6	7	9
9	4	6	7
10	3	5	8

1	1	2	3
2	1	2	3
3	3	3	6
4	3	4	6
5	2	4	5
6	1	4	6
7	6	8	9
8	6	7	9
9	4	6	7
10	3	5	8

Nyelv és stílus

A középkori kódexek és oklevelek nyelve többnyire a latin. A 12. századtól indul meg a népnyelv beáramlása az írott emlékekbe. Először a latin leánnyelvek jelennek meg, majd a német is. A magyar nyelv viszonylag későn, csak a 15. századtól használatos. A középkori latin nyelv a Karoling-reneszánsz hatására szerencsésen visszacsatolódott a klasszikus latinhoz. Ha elő-elő is fordulnak a Karoling-kort megelőző durva nyelvi formák a középkori latinságban, ezek valójában hibák és nem jellemzők az általában jól megformált középkori latinságra. A középlelatin fő szabályait tekintve azonos elveken épült fel, mint a klasszikus latin, annak mintegy továbbfejlesztett változata. A legrégebb szövegekben az írás (capitalis) folyamatos volt; nem tagolták még szavakra sem. Az első lépés a szavak egymástól való elválasztása volt. Noha a szavak egymástól való elkülönítése szóközökkel a középkorban már természetes, mégis gyakori, hogy bizonyos szóösszetételeket egybeírják, mint pl. *etismodi*, *etiscemodi*, *ineternum* = *in aeternum*, *locumtenens*, *sibipsi* = *sibi ipsi*. Az első központozási (interpunctio) jelek a ritmikus prózában jelennek meg, ahol egy-egy ritmikus egység lezárását ponttal vagy vesszővel jelölték. A pápai kancellária a 13. századig a pontot (punctum) a mai vessző helyett használta, s csak a következő században veszi fel a pont, a vessző és a kettős és a mai jelentését. A kérdőjel és a felkiáltójel azonban a humanisták találmánya a kerek zárójellel együtt. Anni a középlelatin helyesírást (orthographia) illeti, az írás erősen igazodott a kiejtéshez, eltűnnek a kettős-hangzók (diphthongi). Eleinte ugyan még jelölük vagy klasszikus módon (*ae*), vagy más megkülönböztetett jellel: ξ (*e caudata*), utóbb azonban végképp eltűnnek a kettőshangzók jelölései, s csak a humanista írásban jelennek meg újra.

ae > *e* = *praecedens* > *precedens*

oe > *e* = *obcedentia* > *obediencia*

oe > *o* = *diocesiss* > *diocesis*

Az *u* és *v* betű között nem tesznek az írásban különbséget és az *uv*, illetve *vu* kezdetű szavaknál gyakori a *w*

u > *v* = *uber* > *vber*, *ut* > *vt*

v > *u* = *sive* > *sive*, *vel* > *uel*

vu > *w* = *vulgo* > *wlgo*

uv > *w* = *uva* > *wa*

A kiejtésnek megfelelően a *ti* + magánhangzó szótagban a *t* betűt *c* betűnek írják: *t* > *c* = *ratio* > *ratio*, *sót*: *totius* > *totius*

Meg kell azonban jegyezni, hogy a gótikus minusculában nem, vagy nagyon nehéz megkülönböztetni a *t* és *c* betűket, ugyanis mindkét betűt két vonallal írják.

Szabályszerűen mondható, hogy analógiás alapon egyes orrhangokat (nasales) tartalmazó szavakba felesleges *p* betűt szűmnek, vagy éppen a szükséges *p* betűt elhagyják:

attentare > *attemptare*, *dammum* > *dampnum*, *redemptor* > *redentor*

Bizonytalan gyakran a *h* írása. Gyakori, hogy feleslegesen kiírják, vagy elhagyják: *hortus* > *ortus*

carus > *charus*

Hasonlóképpen az *f* és a *ph* felcserélése is előfordul, ámbar nem szabályszerű: *paraphernalis* > *parafernalis* (sőt: *parafarnalis*) *feudum* > *pheudum*

A *k* betűt felcserélik a *c* betűvel egyes görög, vagy görög eredetűnek érzett szavakban: *Kalendae* > *Calende* *carus* > *karus*

Az *i* és *y* betűk használatában a következő variációk figyelhetők meg: *i* > *y* = *immo* > *ymo* *ii* > *y* = *Mail* > *Máy*

Az egyes görög vagy görög eredetűnek vélt szavakban: *sincerus* > *syncerus* *Dionysius* > *Dyonisius*

Általános, ha az *s* betűvel kezdődő szavak elé *ex* kerül, a szóból eltűnik az *s*:

existo > *existo*

A középlelatin nyelv szóanyagát illetően háromféle újítás figyelhető meg. A klasszikus latinban is meglévő szavak új jelentést kapnak: *saecularis* = száz évi > világi

Klasszikusban is meglévő szavakat továbbképeznek:

pagus > *paganus* > *paganismus*

conventus > *conventualis*

Új más nyelvekből való szavakat latinositanak:

jobbágy > *iobagio*

bírság > *birsagium*

Az esettanban általában betartják a klasszikus szabályokat, azonban ahol lehet, a határozókat *praepositio*val fejezik ki:

anno > *in anno*

nomine > *in nomine*

A *suus* pronomén possessivum-nak az *is*, *ea*, *id* pronomén determinativummal, valamint a *se* pronomén reflexivum dativusának (*sibi*) az *is*, *ea*, *id* dativusával (*ei*) való felcserélése mindennapi eset:

suus > *eius*, *corum*

A RÉGI MAGYARORSZÁGI IRODALOM JELLEGE (DECEM RATIONES)

I. PERIODIZÁCIÓ

Mit tekintünk régi magyarországi irodalomnak? 1772 előtti irodalmunk belső periodizációja (középkor–reneszánsz–barokk) és a három nagy korszak alkorszakai mint periódizációs lehetőség a tudományos közgondolkodás részének tekinthető. A főleg idős kor miatt sokat bíralt „spenót” (más nevin: „sóska”, „Kézikönyv”) első két kötetében¹ a szerkesztő Klaniczay Tibor meggyőzően és alapos rálátással dolgozta és dolgoztatta ki ezt a koncepciót. A kronologikus elrendezésű irodalomtörténethez képest van más lehetőség irodalmunk átfogó tárgyalására, az irodalom történetét feldolgozó szintézis alapstruktúrájára tekintve mégis kiállni látszik az idő próbáját, ugyanis más, hasonló terjedelmű összefoglaló mindaddig nem készült. Lehet poétikai–műfaji–irodalomszociológiai alapozottsági irodalomtörténetet készíteni, ez azonban nem feltétlenül a kronológia feledtetésével és nem az azza való vitával kell készüljön. A lassan fél évszázaddal ezelőtt kialakult rendszer magyarázatul azonban mindenképpen hozzá kell fűzni az alábbiakat. Az ösköltészet – ami az akadémiai irodalomtörténetben még önálló, a középkori, reneszánsz és barokk fejezethez képest egyenrangú fejezetet kapott – vizsgálata a szaktudomány szempontjából újabb megkérdőjeleződött mint egyáltalán kutatható irodalomtörténeti korszak. Hiszen a 13. századot megelőző időszakból nem ismerünk magyar nyelvű verses szöveget, a filológiának ezért nincs mit tanulmányoznia. Az ösköltészet „irodalmának” vizsgálata csakis egy olyan rekonstrukciós munka lehet, amely az egykor létezett műfajok kikövetkeztetésére irányul. Arany – a *Naiiv eposzunkról* írt tanulmányára gondolok – ez irányú vizsgálatai negatív eredménnyel zárultak, ezért maga látott neki a magyar nemzeti eposz megírásának, a fennmaradt emlékek alapján biztosítva az „épikai hitelt”. Ezek az emlékek jobbára krónika- és gestairodalmunkban maradtak fenn. A történeti hűség azt követeli meg, hogy ezeket az emlékeket ne önmagukban vizsgáljuk, hanem közvetlenül a középkori történeti műfajok strukturális elemzésén keresztül értelmezzük őket. A középkori irodalom (kb. 1000–1530-ig) vonatkozásában látni lehet, hogy egy látszólag ellentétes folyamat játszódik le a magyar középkor századaiban: Mátýás uralkodása alatt, majd azt követően egyre határozottabban jelenik meg a latin nyelvű világi humanizmus, ugyanakkor a túlnyomórészt vallásos műfajokat tartalmazó késő-középkori csaknem félszáz kódexünk javarésze a Mátýást követő időszakból, de magyar nyelven maradt ránk. Feltűnő

- ... = a kivonatos közlés esetén a szöveg kihagyását jelöli
 x x x = a szövegből hiányzó (lacuna, hiatus) s a kiadó által ki nem egészített rész jele
] = szövegátvitelt jele
 + vagy add. = a szöveghez valamelyik forrás hozzáteszt
 – vagy om. vagy > = a szövegből valamelyik forrás elhagy

A szövegben előforduló jelek és rajzok jelölése a kiadásokban:

x x	= a hosszabbított írás (scriptura longior) jelölése
x x x	
x x	
BV	= bene valet
C	= Chrismon
M	= monogramma
MF	= monogramma firmatum
MPR	= manu propria
R	= iota
SR	= signum recognitionis

Mint Európa-szerte, nálunk is az írn tudás az egyházhhoz és az uralkodói kancelláriához kötődött. Az írn tudáson természetesen nem pusztán a másolás technikáját elsajátító írások tudását értjük, hanem az író-olvasó rétegnek azt a tudását, amely magába foglalja nemcsak a betűk kivitelezésének képességét, hanem az önálló fogalmazást, sőt az ügyintézt. A kancelláriai munka és az önállóan alkotott irodalmi mű természetesen lehetett egy és ugyanazon ember tevékenységének eredménye. Hiszen a párizsi egyetemen tanult P. mester (Anonymus), aki III. Béla király kancelláriájának jegyzője volt, egyaránt értett a kancelláriai munkához és ahhoz, hogy irodalmi formában páratlan önállósággal megírja a magyarok eredetét (Cesta Hungarorum). A későbbi korban elég talán a krónikafő író Tótsolyomosi Apród Jánost, vagy a Hunyadiak kancelláriájában tevékenykedő Vitéz Jánost, Ianus Pannoniust emlegetni. Am az ő sorukba tartoznak a királyi kancellária azon tagjai is, akik ha nem is jutottak el a krónikafő írásig, a narratio-ban bizonyították. A 13. századig még kizárólag az egyházi pályán lehetett írn-olvasni tudó emberrel (clericus) találkozni, a 14. századtól kezdve azonban megjelennek a világi értelmiség első hírnökei (litteratus), hogy végül ne csak a kancelláriában, hanem az irodalom területén is helyet foglaljanak. Ilyen volt Thuróczy János, aki az udvari kancelláriai tevékenysége mellett képes volt krónikát írn, amelyben kitűnően jellemezte magát a celer et ingeniosus notariusum calamus kitéttel. Hiszen az értelmiségieknek nemcsak a gyors technikájára, de az értelmes szellemi munkájára is szüksége van a társadalomnak.

Az idevonatkozó irodalom az Oklevéltan c. fejezet végén található.

*

VARJAS BÉLA

PALEOGRÁFIAI ÚTMUTATÓ
15-17. SZÁZADI MAGYAR NYELVŰ
KÉZIRATOK OLVASÁSÁHOZ

BETŰK — SZÁMOK — RÖVIDÍTÉSEK
NÉHÁNY ALAPFORMÁJA A 15-17. SZÁZADI MAGYAR
NYELVŰ KÉZIRATOKBAN

BETŰK — SZÁMOK — RÖVIDÍTÉSEK

néhány alapformája a 15-17. századi
magyar nyelvű kéziratokban

λ Λ λ λ A A A A a a z z α
a a α α

B B B B B B
b b b b b b c c c c

C C L C G

L C C C L C T ω = L H H H H H H H H H

D D D D D D
d d d d d d

E E E E E E E

F F F F F F F G G = Ő

F f F f

f f f f f f

G g G g

g g g g g g

H h H h

h h h h h h

I i I i

i i i i i i

J j J j

j j j j j j

K k K k

k k k k k k

L l L l

l l l l l l

M m M m

m m m m m m

O o O o

o o o o o o

P p P p

p p p p p p

Q q Q q

q q q q q q

R r R r

r r r r r r

S s S s

s s s s s s

T t T t

t t t t t t

U u U u

u u u u u u

V v V v

v v v v v v

W w W w

w w w w w w

ø ö ó ô õ ö ö = o ö

ss = ß ß = ss ß = st

u u u u u u = u, ü (ö)

Rövidítések

80 = lxxx, lxxe, lll

90 = lxxe, llll

100 = j^c, j^f, c

132 = j^fllly

145 = c^el^h

150 = y^f

200 = v^c, y^c

500 = v^v, v^f, d

1000 = e, j^f, v

1200 = e y^f

10.000 = c(lj)

12.000 = e y^f

20.000 = ll^o

10.000 = e l^o, ll^o

100.000 = c(c(lj))

Kevert számok: 245 = v^f45

20.000 = 20°

ā, ē, ō, ō, ō, ō, ō, ō = am, em, om, um, v

vagy an, en, on, un

m, n = mm, nn

- l^o (szó végén) = -lan, -ben

g- (szó elején) = com-, con-

- g (szó végén) = -us

- h (szó végén) = -num

p, p = pre, pri

p, p = pro

p = per

l, j, & = et

& c = etc.

- 2 (szó végén) = -tur

- m (szó végén) = -ar, -er, -re, -ri

Jñ = Isten

Dñs, dñs = dominus

p̄bi = presbiter

ep̄s = episcopus

Stor = servitor

A, Ao = anno

AD = Anno Domini

Datum vq... = Datum ex...

7bris = szeptembernek a ...

8bris = októbernek a ...

9bris = novembernek a ...

10bris, 10bris = decembernek a ...

k, kgd, kd = kegyelmed,

kkt = kegyelmedet,

k̄k = kegyelmednek, kegyelmeiteknek;

- k̄k (szó végén -k után) = -knak, -knek pl,

várak̄ = váraknak, gyermek̄ = gyermeknek;

mpp, ppp; mā ppa = manu propria

A fentiekben felsorakoztatott minták a XV.-XVII. századi magyar kézírás néhány alapformáját mutatják be. Teljességtől még megközelítőleg sem lehet szó, hiszen a betűalakok, írás-
módok számtalan variációjával találkozunk a könyvtáros, a kú-
tató. De nemcsak a betűalakok és írásmódok különböznek. Min-
den jelnek számos egyéni változata lehetséges egyazon köz-
írásban is. /Ugyanakkor minden személy írásának van sajátos,
utánozhatatlan vagy alig utánozható ductusa, betűvetés-módja
is. Írásszakértők főleg ilyen megfigyelésekből kiindulva azo-
nosítanak! /Létezik sokféle egyszerű, takarékos, nyugodtabb
vagy lendületesebb vonalvezetésű, valamint cifrázásra, kacs-
karingókra hajlamos, könnyed, nehézkes, gyakorlott és gyakor-
latlan, lassúbb és kapkodóbb, fiatalosabb és öregebb írás.
Meghatározza ennek jellegét az is, hogy milyen céllal készült
a feljegyzés.

A gyors folyóírást /pl. magánlevelezés, följegyzések,
jegyzőkönyvek stb. / a 15. század végétől kb. a 17. század
végéig az un. "gótikus kurrens" képviseli. Szébb, elegánsabb
a 16. századnak főként a második felétől a magyar nyelvű szö-
vegírásban is terjedő, un. "reneszánsz" vagy "humanista kur-
zíva" /ez áll közelebb a mai betűnk rajzához/. A gótikus és
humanista betű-alakok a gyakorlatban kezdetől fogva kevered-
nek azonos vagy hasonló betűformák kialakulása következtében.
A két írástípust mégis főleg az különbözteti meg egymástól,
hogy az előbbi többet őrzött meg szögletesebb, keményebb,
törtvonalú betűképből /pl. r, d, c, b, f, A, m, n, p, s, b, t, p,

v, w, z, z /, míg a humanista betűk lágyabb, gömbölyűbb, ke-
rekebb vonalvezetések /pl. *c, d, e, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, w, z, z* / . A két írásforma ugyanazon kéz írásában is előfordul-
hat, s oly élesen elúthet egymástól, hogy szinte hajlandók len-
nének két különböző személy kezevonását látni bennük, ha kétség-
telen bizonyítékok el nem döntenék: ugyanazon kéz betűvetése
mindkettő.

A nagy és kis betűk használata még teljesen ötletszerű és
következtelen. A betűk mérete /nagyága/ is eltér /részben/ a
ma szokványostól. A régiségben pl. több az alapvonaltól fölfé-
lé és lefelé is nyújtott szárú /testű/ betű: *f, g, e, p, q, z*,
de akad a mainál kisebb is pl. *t, z = t*, amely olykor nem emel-
kedik túl az *v, w* stb. felső határán.

A régi betű-kapcsolásnak nem voltak merev szabályai, mint
ahogy a mainak sincsenek. A gótikus folyóírásban talán egyik
legfeltűnőbb sajátosság, hogy az *c -t /e/* általában nem az al-
só szárával kötik a következő betűhöz, hanem a tollat felemel-
ve, az *c* feje mellől /de azt lehetőleg nem érintve/ indítják
a következő betűt, pl. *c-f-g-g* / = e-lesegh/. Ha ugyanis érinti
az *e* fejét az összekötő vonal /*c*/, akkor a betű *c*-nek olva-
sandó vagy olvasható. Előfordul az *is*, ha az író nem emeli
föl a tollát, hogy az *e* nyitott fejtű *o*-nak /*o* / tűnik. Más-
kor meg egy mellé vagy fölé vetett pont jelzi az *e-t* /pl.

h-e-i-u = tekint/, ami *h*-zõ ejtés esetén / *h-e-i-u* = di-
csíretes vagy dicséretes/ kéteessé teheti az olvasást. A hur-
kolt fejtű kurrens *e*, *e* jobbra csak a 17. században ter-
jedt el, amikor a humanista kurzíva mindinkább tért hódított.

A 17. században gyakori, hogy az *e* feje mellett még vesszőt
is / *e'* / találunk. Ennek azonban nincs hangérték jelölő /zárt
hosszú ejtés/ szerepe. Csupán annak az írásmódnak a maradvá-
nya, amikor az *e* hurkolt fejét még külön illesztették az *e* -
szerű jel feje mellé: *e'*. Ezt a vesszőcskét egy ideig még ak-
kor is odateszik, amikor már hurkoltan írják az *e'* -t. Megté-
vesztheti pl. az *m/n/* és *w* /=*w*/ is a szöveg kibetűzését,
mert hasonlóságuk folytán könnyen fölcserélhetők, félreolvas-
hatók, akárcsak az *n* /=*n*/ és *u* /=*u*/ is, de még sok más betű
is összetéveszthetünk, pl. *l-l(t-t); j-j(k-k); e-e(k-k-g)*. stb.
Zavart okozhat az olvasásban a többnyire szó végén, de gyak-
ran szó belsejében is előforduló ún. "néma" *h*. Különösen *g* és
t után találkozhatunk sűrűn vele /pl. *schlor lauzh*: "sokszor
látzék" vagy "sokszor láthék"/. Némely kéz írásában ez a *h*
erősen hasonlít a *z* -hez / *z* /.

A zöngés és zöngétlen hangokat írásban gyakran fölcseré-
lik /*b-p, d-t, f-v /w/, g-k, s-zs, sz-z*/. Az *sz* hangot sokáig
z, *z* -vel és *ß, ß* -szel is jelölték; a *zs*-t pedig *z, s, z* -
sel. A Sylvester Jánostól Heltain keresztül a nyomtatásban
alkalmazott *ß* =*zs*-t kézírásban ritkán használják.

Előfordul pl., hogy az *ü*-t egyszerű *u* -val vagy *h* -vel
írják, de az *is*, hogy az *ü* vagy *ü* nem *ü*-t jelöl, hanem fi-
gyelmeztető, megkülönböztető értékű: hogy *ti*. ott *ü*-t kell
olvasni, és nem /az előbbiekhöz nagyon hasonló rajzú/ *u*-t
vagy *u*-et.

A palatalizált mássalhangzót olykor nem jelölik, pl.
hog = hogy, gyermek = gyermek. Gyakori azonban a nyelvjáráson-

ként eltérően használt palatalizáló és nem palatalizáló ejtés és írásmód, pl. királ - király, leán - leány. A palatalizálás jele lehet a betű fölé vagy mellé helyezett vessző: *ś, ť*. De ezt már a 16. században kiszorítja a két betűjel-lel történnő írás. A második betű *i, j* vagy *ŷ* /di, dj = gy, pl. Dialok = gyalog; gi, gj, gŷ; li, lj, lŷ; ni, nj, nŷ; ti, tj, tŷ/.

Hangérték, hosszan ejtés jelzése eleinte sem diakritikus jelekkel, sem betűkettőzéssel nem általános. Az ékezetes hangjelölések főleg a 16. század második felétől terjedtek el. Zavaró lehet, ha az ékezet /s ez gyakran előfordul/ nem ama betű fölé kerül, amelyhez tartozik pl. *lŷn-é* / = érnek/.

- Mássalhangzó kettőzés: *ff, tt* = dt, *rré* = kk stb. általában a hosszú ejtés, nyújtás jele, de gyakran éppen ott hiányzik, ahol ma elvárjuk /békeesség - ~~bekefgy~~/; adott - *abot* /, és ott találkozzunk vele, ahol ma nem ejtünk hosszú hangot / *lyf-ll-é* - beszélek/.

Betűk

Olvasat

<i>ś, ch, č, čh, chj, chj</i>	<i>a</i>	=	a, á
<i>L, cl, rŷ, ci, cŷ</i>	<i>aa, á, ā, ā</i>	=	á
<i>č, č, e, e</i>	<i>r, c</i>	=	c, cs /ercd = értsd/
<i>č, č</i>		=	cs
<i>č, č</i>		=	e, é
<i>č, č, ee, č, é</i>		=	é /?/
		=	é

<i>cs, es, es</i>	=	ö, ő
<i>č, č</i>	=	ö, ő
<i>cs, cs, cs, cs, cs, cs</i>	=	ö, ü, ő, ŷ, ŷ
<i>cs, cs, cs</i>	=	s, zs
<i>š, š, ž, ž</i>	=	sz
<i>š, š</i>	=	ss, sz
<i>u, ú, ŷ, ŷ, ŷ</i>	=	u, ú, ü, ŷ
<i>u</i>	=	v
<i>v, v, v, v, v</i>	=	v, u, ú, ü, ŷ
<i>v</i>	=	u, ú, v
<i>v, v, v, v, v</i>	=	v, u, ú, ü, ŷ
<i>v</i>	=	i, j, ij, ji

A központosítás fejletlen és hiányos, gyakran pedig megtevesztő. Az írásjeleket /pont, vessző, pontosvessző, kettős-pont, kérdő- és felkiáltójel; valamint elválasztó-, záró- és gondolatjel/ általában ismerik, de használatuk következetlen. A verses szövegeket tagoló vesszők, pontok, pontosvesszők rendszerint csupán a verssorok végét jelzik, szövegértelmező funkciójuk nincsen, sőt abban még olykor félre is vezethetnek. A versszakokat sokszor folyamatosan írják, nem tördelek verssorokra.

Az összetett szavakat általában még külön írják /egy nő-hány, Magyar ország/, külön szó még az igekötő is /megh talál-lám/.

A szavak elválasztásának nincsenek még szabályai. Bár-mely betűjel szétválasztható a következőtől a mai szótagoló ejtéstől függetlenül. Rendszerint a szükség /többnyire a sor

vége, arányos szöveg-elhelyezés/ szabja meg, hogy egy szóból hány betű kerül át a következő sorba. Találkozhatunk pl. ilyen elválasztásokkal: a= /szszoni, bete=//gseg, hog=//j, men=//yeknek. Tehát még a két betűből összetett hangjeleket is elválasztják. Az elválasztásra többnyire vízszintes vagy ferde egyenlőségjel figyelmeztet.

A táblázatokon az egyes betűformák nem kronologikus sorrendben követik egymást. Ennek megvalósítása már azért is nehézségekbe ütközik, mert ugyanazon hang írásjele egyidejűleg több változatban is előfordul. Az egyes formák használata tehát merev időhatárok közé alig szorítható. Forrásaink keletkezési éve, évtizede sem volt mindig pontosan meghatározható. A bemutatott összeállítás példatár csupán /és korántsem teljes! a magyar írástörténetnek kb. a 15. század végétől a 17. század végéig terjedő szakaszához.

*

VARJAS Béla, *Paleográfiai útmutató 15–17. századi magyar nyelvű kéziratok olvasásához*, Bp., ELTE Könyvtártudományi Tanszék, OSZK–KMK, 1982 (Segédlet a Könyvtárosképzéshez).

II. SZÖVEGGYŰJTEMÉNY ÉS GYAKORLATOK